

AMUDARYO O'NG SOHILI HUDUDIDA NEOLIT DAVRI MANZILGOHLARI TARIXI XUSUSIDA

Salayev Umrbek, UrDU tadqiqotchisi

ON THE HISTORY OF NEOLITHIC PERIOD RESIDENCES ON THE AMUDARYA RIGHT COAST AREA

Salayev Umrbek, researcher of UrDU

К ИСТОРИИ РЕЗИДЕНЦИЙ ПЕРИОДА НЕОЛИТА НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ АМУДАРЬИ

Салаев Умрбек, научный исследователь УрГУ

<https://orcid.org/0009-0000-0665-0619>

e-mail:
umrebksalayev2023@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Amudaryo o'ng sohil hududining geografik sharoiti, aholining joylashishi, hududiy chegaralari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Baratov P., Mamatqulov M., Rafiqov A., Yagodin V.N., Jabbarov I., Abramovich A.Ya., Vakturskaya N.N., Vinogradov A.V., Tolstov S.P., Xorazm, Oqchadaryo, Jonbos-4, Qavat, Bayram-Qozig'on, Ma'mur, Qo'rg'oshin, Kamisti, Baraktam-10.

Аннотация: В статье анализированы границы территории, расселения населения, географические условия на правобережья Амударьи.

Ключевые слова: Баратов П., Маматкулов М., Рафиков А., Ягодин В.Н., Жаббаров И., Абрамович А.Я., Вактурская Н.Н., Виноградов А.В., Толстов С.П., Хорезм, Акчадарья, Жанбас-4, Кават, Байрам-Казиган, Маъмур, Кургашин, Камысти, Барактам-10.

Abstract: The article analyzes the boundaries of the territory, population distribution, and geographical conditions on the right bank of the Amu Darya.

Key words: Baratov P., Mamatkulov M., Rafikov A., Yagodin V.N., Zhabbarov I., Abramovich A.Ya., Vakturskaya N.N., Vinogradov A.V., Tolstov S.P., Khorezm, Akchadarye, Zhanbas-4, Kavat, Bairam-Kazigan, Mamur, Kurgashin, Kamysti, Baraktam-10.

KIRISH. Yer geologiyasi taraqqiyoti natijasida vujudga kelgan O'zbekiston hududining geografik holatining o'ziga xos hususiyatlarini Xorazm vohasi yorqin namoyon qilganligi fizik-geografik xaritada o'z aksini topgan. O'zbekiston tabiiy-geografik hududlarda qadimdan aholining joylashish obyekti bo'lib, tabiiy-iqtisodiy resurslardan tabiat buhronlari, injiqliklariga ko'nikib, tarixiy davr, uning turli bosqichlarida umrguzaronlik qilib, xo'jalikning barcha sohalarini rivojlantirib, murakkab tarixiy yo'lni bosib o'tganligi arxeologik yodgorliklarda o'z ma'nosini topgan. Mana shu murakkab tarixiy yo'l natijalarini

Qizilqum va Qoraqum oralig'ida hajmi kichik orolda ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan turarjoylarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlarda olingan ashyolar isbotlaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Xorazm vohasining odamzot tomonidan o'zlashtirilishi qo'shni hududlarga qaraganda ancha kech boshlangan bo'lsa ham, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik sohalarini rivojlantirish, shaharsozlik madaniyati, ilk davlatchilik poydevorini yaratish, uni mustahkamlash barobarida hayotiy tajribasining ahamiyati beqiyos. Geografik adabiyotlarda qayd

qilingan ma'lumotlarga ko'ra, bundan 25-10 million yillar Qizilqum Orol dengizi janubiy oralg'i hamda Zaungezi-Qoraqum-Ustyurt hududi janubiy hududi tekislik bo'lgan [Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси.- Тошкент, "Ўқитувчи", 2002. Б.283]. Vatan tarixini ilmiy asosda o'rganish zamon ruhidan kelib chiqib, hozirgi davrning dolzarb muammolaridan biri.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Xorazm vohasi O'zbekistonning har bir tabiiy-iqtisodiy hududlari, o'lkasi kabi tarixining tarkibiy qismi hisoblanadiki, mazkur hudud yozma manbalarda turli nomlarda qayd qilinmasin, aholi o'zaro hurmat, bag'rikenglik bilan, zardushtiylilik o'g'itlariga amal qilib, jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Xalqimizning boy madaniy merosini chuqur o'rganish, turli tadqiqotlar olib borish hamda jahon miqyosida targ'ib qilish katta ahamiyatga ega", deb qayd qilishi tadqiqotchilar zimmasiga ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy xazinani chuqur o'rganishni, arxeologik tadqiqotlarni olib borish, olingan yangi ashyolar asosida vatanimiz tarixini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitishga imkon yaratadi. Xorazm vohasi O'zbekiston hududi shimoli-g'arbiy hududida joylashgan, uning gidrologik xususiyati Amudaryo faoliyati bilan bog'liq. Mil.avv. 8-7 ming yilliklarda Amudaryo shimoliy tomon yo'nalishida Qizilqumni ikki qismga, ya'ni o'ng sohil, so'l sohili hududlariga bo'lingan [Ягодин В.Н., Низовья Амударьи в эпоху распада первобытно-общинного строя и возникновения первичных государственных образований.-Ташкент.

"Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" 2013.-С.17-21]. Shu sabab, Amudaryo faoliyati tarixiga bir qadar e'tibor berish zarurati mavjud. Amudaryo mustaqil Tojikiston davlati geografik manzarasini aks ettirgan Pomir tog'idan oqib tushgan irmoqlari (Voxandaryo, Pomirdaryo, Vartang) kabi daryolardan iborat bo'lib, Panj nomi bilan atalgan. Amudaryo uzunligi 2336 km. Daryo Qoraqumda 1036 km masofada sahro sharoitidan ustunlik qilib, Xorazm tekisligiga shiddat bilan kirib kelgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. O'rta Osiyo yirik Amudaryo har yili 200 million tonna (1,2 kub km loyqa olib keltirgan) [Жаббаров И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани. -Тошкент, Ўзбекистон, 2012-Б. 32]. Shu jihatdan olganda

Amudaryo ming-minglab yillar mobaynida suv tarkibidagi loyqa qatlamlarning yotqizilishi natijasida Qizilqum va Qoraqum oralg'idagi tekisliklar sernam va serunum bo'lib, odamzot moddiy va ma'naviy rivojlantirishiga imkon bergan.

Amudaryo o'ng sohili hududida Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan arxeologik dala amaliyoti davrida ro'yxatga olingan arxeologik yodgorliklar zich joylashganligi bilan so'l sohili hududidan farqlanishi holatini kuzatish mumkin. XX asr 30-yillar o'rtalaridan o'ng sohil hududida joylashgan arxeologik yodgorliklarda olib borilgan qazishma ishlari natijasida olingan ashyolar mil.avv. IV-III ming yilliklarga oid bo'lgan. Masalan, A.V.Vinogradov tadqiqotlarida qayd qilinishicha, XX asr 30-yili oxirida Xorazm hududida dala amaliyoti davrida ilk bor neolit davriga oid Jonbos-4 manzilgohi uy-xonalaridan olingan moddiy ashyolar shu atamada adabiyotlar nashrlarida qayd qilingan. Tarixiy ma'lumotlarni nafaqat O'zbekiston, balki O'rta Osiyo hududida neolit davri yodgorliklari materiallari bilan nazariy-qiyosiy tahlil qilish tadqiqotchilar uchun ochqich-kalit vazifasini bajargan. A.V.Vinogradovning ilk monografiyasida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarning nazariy-qiyosiy tahlili asosida Amu-Sho'raxon va Orol dengizi oralg'ida neolit davri geografik holatining gidrologik xususiyatlari, aholining joylashishi, etnik jarayonlar hududiy chegaralarini yoritish maqola mazmunini tashkil qiladi. Amudaryo faoliyati natijasida ikki qismga – o'ng va so'l hududlarga bo'lingan. Amudaryo suv sathi ko'tarilishi munosabati bilan o'ng sohil hududida Oqchadaryo irmog'i sharqiy tomon 25 km uzunlikda yo'nalishi jarayonida Qizilqum balandligi to'siq bo'lganligi munosabati bilan nishoblashgan shimoliy tomon yo'nalib, Amudaryo va Qizilqum oralg'ini uchburchak shaklga ajratib, mavjud bo'lgan botiqqa suvini olib borgan. Mazkur geografik kenglikni Sulton Uvays tog'i Sharqiy tomoni 25 km cho'zilgani natijasida janubiy va shimoliy Oqchadaryo havzasi hosil bo'lgan. A.V.Vinogradov qayd qilishicha, Janubiy havza kengligi 70 km, Oqchadaryo yo'liga esa 70 km, Shimoliy Oqchadaryo havzasi – 120 km. Janubdan Shimoliy havza uzunligi 270-280 km, kengligi janubda 90 km, shimolda 110-120 km [Виноградов А.В., Неолитические памятники Хорезма. -М.:Наука, 1968. Вып. XIII – С.9]. Janubiy va Shimoliy Oqchadaryo havzasi geografik muhiti, ekologiyasi,

aholining joylashishi, etnik jarayonlari, tabiiy resurslardan foydalanishda farqlanish holatlari kuzatiladi. Janubiy Oqchadaryo havzasida odamzotning ilk madaniy izlarini namoyon qilgan manzilgohlar ilk bor arxeologik jihatdan o'rganilgan, uning natijalari ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilingan. 1939, 1940-1945-yillarda

A.YA.Abramovich, N.N.Vakturskaya Jonbosqal'a yodgorligidan 1,5 km janubi-g'arbida Jonbos-4 manzilgohi kashf qilingan, qisman qazishma ishlari olib borilib neolit davri urug' jamoalarining moddiy va ma'naviy madaniyati tarixini yoritadigan ashyolar olinngan [Толстов, С.П. Хорезмская археологическая экспедиция 1940 г //КСИИМК-М.:Наука, 1946. Вып. XII-С.90-91. Ўша муаллиф. Новые материалы по истории культуры древнего Хорезма (Предварительные итоги работ Хорезмской экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР 1940 г.)//ВДИ-М.:Наука, 1946 № 1. –С.61-65].

Mazkur yillarda Jonbos-4 manzilgohi ovchilar-termachilari tevarak-atroflarini o'zlashtirishi munosabati bilan Jonbos 11,12,14,18 manzilgohlarida qazishma ishlari olib borilishi natijalari qayd qilingan [Жанубий худуди неолит даври ёдгорликлари-хавза ички ёдгорликлари: Виноградов А.В. Кўр.асар.-с.12].

1954-1956-yillarda Oqchadaryo havzasida keng qamrovli arxeologik qidiruv ishlari natijasida janubiy Oqchadaryo hududida Ko'kcha, Qo'rg'oshin, Kuniyak-Qazg'on, Jingeldi, Kaundi, Kuniyak-1,3,4, shimoliy Oqchadaryo havzasida esa Baraktam-10, Kamisti va Uch-tagan yodgorliklarida tekshirish ishlari olib borilgan. A.V.Vinogradov janubiy va shimoliy Oqchadaryo hududida neolit davri yodgorliklari joylashishi, hududiy chegaralari va urug' jamoalarining olib borgan etnik munosabatlarini quyidagicha rayonlashtirgan:

1. Jonbos manzilgohlari guruhi: Jonbos-4,5,11,12,14,18.
2. Qavat manzilgohlari guruhi: Qavat-5,7.
3. Bayram-kazgan manzilgohlari guruhi: Bayram-Kazgan-1,4,6.
4. Ma'mur manzilgohlari guruhi: Ma'mur 1,2,3, 3 a, 3 b, 4, Kuniyak-1,3 Jingeldi -6.
5. Shimoliy havzasi neolit davri manzilgohlari.
  1. Qo'rg'oshinqal'a manzilgohlari guruhi: Qo'rg'oshin G.D.
  2. Tajiqazg'on manzilgohlari guruhi: Tadjiqazg'on-2,3, 6, 6 a,8, 10, 13, 14.

3. Kamisti, Baldjan, Bay-Chuvak Jumir-bulak, Baraktam [Виноградов А.В. Кўр.асар.-С.25-126].

Tadqiqotchi Jonbos-4 manzilgohi ovchilar-termachilari tomonidan o'zlashtirilishi natijalarini quyidagi xronologik davrlarga ajratgan.

1. İlk manzilgohlar - mil.avv.IV ming yillik ikkinchi yarmi.
2. O'rta manzilgohlar - III ming yillik birinchi yarmi o'rtalari.
3. So'nggi neolit davri manzilgohlari.

III ming yillik ikkinchi yarmi - II ming yillik choragida [Виноградов А.В. Кўр.асар.-С. 152].

XULOSA VA TAKLIFLAR. Shu tariqa, yuqorida qayd qilingan ma'lumotlar quyidagi yakuniy xulosaga kelish imkonini yaratadi.

- Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi aholi turar joylarida, xususan Jonbos – 4 yodgorligidan olingan. Ashyolar neolit davrida jamiyat ichra kechgan jarayonlarni yorqin izohlaydi.

- Janbos-4 manzilgohi ovchilar-termachilari Amudaryo havzasidan unumli foydalanib, ko'nikkan hududida aholi soni oshgani sabab, qo'shni hududlarni o'zlashtirib, kasb-korchilik olib borganlar, bu jarayon ibtidoiy tarixiy davrda davom etgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баратов П., Маматкулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. -Тошкент, Ўқитувчи, 2002. Б. 283.
2. Ягодин В.Н. Низовья Амударьи в эпоху распада первобытно-общинного строя и возникновения первичных государственных образований.-Ташкент. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2013.-С.17-21.
3. Жаббаров И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани. -Тошкент, Ўзбекистон, 2012.
4. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. -М.:Наука, 1968. Вып. XIII – С.9.
5. Толстов С.П. Хорезмская археологическая экспедиция 1940 г. //КСИИМК-М.: Наука, 1946. Вып. XII-С.90-91. Ўша муаллиф. Новые материалы по истории культуры древнего Хорезма (Предварительные итоги работ Хорезмской экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР 1940 г.)//ВДИ-М.: Наука, 1946 № 1. –С.61-65.
6. Жанубий худудий неолит даври ёдгорликлари – хавза ички ёдгорликлари: Виноградов А.В. Кўр.асар.-с.12.
7. Виноградов А.В. Кўр.асар.-С.25-126.